

Михайло ПАНЬКІВ

СМЕРТЕЛЬНА КРУГОВЕРТЬ. Татарсько-турецькі напади на Покуття

Покуття міститься на європейському перехресті. Всі політичні події, які відбувалися на Заході чи Сході, Півночі чи Півдні, обов'язково зачіпали наш край. Тому історія Покуття — це історія безкінечних війн, завоювань, грабунків, руїн, колоніальної експлуатації, насильницької асиміляції тощо. Ці лихоліття падали на голови місцевого населення. Проте були періоди особливо страшних руйнувань, повального винищення мешканців усього краю, вивезення в рабство, яке іноді досягало рівня геноциду.

Найважчі лихоліття моїх дідів і прадідів — татарсько-турецькі напади, які тривали з середини XIV ст. аж до початку XVII ст., тобто майже 300 років. Тоді на Покутті було винищено не лише людність, але перетворено на пустелю великі території. Чимало міст і сіл дотла спалювалися по декілька разів, а їхніх мешканців забирали у ясир або знищували. Ці три століття закріпились у пам'яті покутян на багато віків, вони осіли в генах. Тому не дивно, що про трагічні події склалися легенди, оповіді, пісні, вони залишилися у мікротопонімістичних та топонімістичних назвах, в інших видах народної пам'яті. Пам'ять ця стала такою міцною, що інколи не завжди зрозумілі назви подій і топонімів теперішнє населення пояснює як результат татарських лихоліть. Буває, що населений пункт виник пізніше татарських грабунків та розбоїв, дець, наприклад, наприкінці XVIII або на початку XIX ст., але люди все одно прив'язують його до часів татарських нападів, тобто пояснення події не сходиться з реальним фактом. Народна творчість відображає емоційну і психологічну суть історичних подій. Народ передає те, що пережив. У середині XX ст., коли проходило моє дитинство, довелося багато почути від рідних, сусідів, інших людей про той страшний час. Ще тоді дітей лякали «страшним татариним». Навіть зараз під час весільного обряду «продажі» нареченої її братом, гості співають:

*Татарин, братчик, татарин
Продав сестричку задаром,
Русу косу за п'ятак,
Біле личко за так.*

Малі діти приказують мурашкам зруйнованого мурашника:
— *Мурашки, забирайте подушки, бо татари надійдуть та й вас заберуть.*

Майже у кожному селі збереглися перекази, котрі розповідають про ці напади. Тоді наші предки відстояли право українців на життя, зберегли нашу культуру, мову, землю. Тому часи татарського лихоліття вирішив передати через народні оповіді, пояснення топонімістичних назв, пісні, легенди.

Перший раз татаро-монголи з'явилися на кордони Русі-України в 1224 році. Прийшли вони з далеких монгольських степів, захопивши половецькі землі. Тоді їм вдалося розбити об'єднані сили руських князів, жорстоко розправитись з полоненими і повернутись назад в Азію. Битва на Калці належить до найнещасливіших битв в історії Русі. Її наслідком було спровадження на руські землі до цього часу небаченого страшного народу — татаро-монголів. Ростом невисокі, присадкуваті, повільні як пішоходи, зате бистрі на конях, темножовтуваті, з плоским обличчям, розкосими очима, рідесенькими вусами та бородами, після битви на Калці вони просто наводили жах на наших предків. З часом люди заспокоїлися, думаючи, що вони повернулися назавжди в свої степи.

Проте внук Чингіз-хана Батий, отримавши у спадок землі між Яїком (Уралом) і Дніпром, вирішив відвоювати, а при нагоді ще й розширити свою спадщину. Страшна була його орда в 300 тисяч воїнів. Вона в 1239 році вирушила на Русь і протягом двох років завоювала її, потім перейшла Карпатські гори і підкорила Малопольщу та Угорщину. Зупинив знесилену орду чеський князь Вячеслав, який двічі розбивав їх. Батий повернув назад і в липні 1242 року заснував на Волзі свою столицю. Вся Русь була сплюндрована. Вціліли лише ті, хто втік у поліські ліси та у Карпатські гори. Після цього нападу Русь-Україна стала пустинею. Потрібно було ціле століття, щоб відновити цей край. Люди покидали тимчасові оселі в лісах і болотах, і знову осідали на врожайній дідівській землі. Закінчилося перше татаро-монгольське лихоліття. Його навала нагадувала короткочасну величезну повінь, що змела все на своєму шляху.

Тоді на Покутті були знищені міста Коломия, Снятин, Тисмениця, Тлумач та багато сіл і поселень. Все ж після навали Батія наші землі були відносно спокійніші у порівнянні з наступними агресіями татарських орд. Через Покуття, як припускає Степан Пушик, проходили війська Телебути і Нагая в лютому 1248 року, котрі здій-

снювали похід на угорську землю. Тоді Телебуга заблуdiv у горах і протягом тридцяти днів втратив своє військо. Врятувалися лише він і його дружина. Очевидно Телебузі допомогли заблуdivитись наші предки. А тим часом господарства відновлювались, корчувалися ліси і порослі кущами поля, селяни просували свої оселі з Карпатських гір назад до Дністра і Прута. Сприяли залюдненню нашого краю і втікачі з Правобережжя Дніпра.

Після хана Батия Золота орда розділилася на чотири частини із своїми окремими державними утвореннями, так званими ханствами: заволзьким, астраханським, казанським та перекопським. Перекопське або Кримське ханство утворилось у 1428 році й проіснувало понад триста років. Ним управляло 49 ханів, які походили з династії Гіреїв.

У першій половині XV століття татари на наші землі нападали рідко. Тоді вони випасали свої отари по степах у нижніх течіях Дніпра, Буга, Дністра. Орда менше дбала про війну, а більше про торгівлю з сусідами. Та в 1450 році на Прикарпаття відбувся спустошливий напад ординців. Доценту були спалені покутські містечка Снятин, Обертин, Тисмениця, Тлумач. Дійшли степовики до Городка та Белза. Крім міст, знищувалися навколишні села.

У 1453 році турки здобули Константинополь, а потім поневолили Кримське ханство. Від татар султан почав вимагати щорічної данини золотом, продуктами та невільниками. З того часу між українцями і татарами розпочалась майже 300-літня війна.

Отже, з утворенням Кримського ханства розпочалось Друге лихоліття для України і особливо для нашого краю. Воно набагато гірше від першого. Татаро-монголи набігали кожного року, грабували, полонили і повертались назад. Тоді й з'явилась у народі сумна пісня:

*Зажурилась Україна, що ніде прожити,
Гей, витоптала орда кіньми маленькій діти.
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки пов'язала, під хана погнала.*

Якщо південні кордони України, починаючи з кінця XV століття охоронялися запорізькими козаками і тим самим вони зменшили кількість проникнень сюди ординців, то землі Червоної Русі (так тоді називались галицькі землі) були майже беззахисні. Як могла оборонити Галицьку землю Річ Посполита, коли вона не мала своєї регулярної армії, а обходилася військовими формуваннями окремих магнатів, у яких крім шляхти залучалися найманці з Угорщини, Волощини та Німеччини. Причому найманці ще й грабували, катували й гвалтували місцеве населення. Відрізнялись вони від татар хіба тим, що не палили і не брали в полон, зате місяця-

ми експлуатували місцевих жителів і часом були гірші від татарських напасників. Крім того, польські магнати, які мали свої військові загони, були зайняті міжусобними війнами зі своїми сусідами, здійснювали каральні експедиції для придушення повстань, брали участь у загарбницьких походах проти сусідніх країн. Оборонні бої проти татарських орд велися ними тоді, коли татари загрожували шляхетським маєткам. Правда, польський король оголошував посполите рушення, в яких об'єднувались війська магнатів. Але це робилось лише в тому випадку, коли нападники загрожували суто польським землям. За часів другого лихоліття турецько-татарські загони майже не проникали на територію Польщі. Військові дії проти нападників проходили лише на наших землях.

Такі війни були великим нещастям для Покуття. Людей ставало дедалі менше, а весь край був сплюндрований. Про окремі напади татар, турків і їх сателітів на Прикарпаття писали вірменин Садок Баронч, польські дослідники Л. Вайгель, А. Шарловський, А. Прохаска, В. Лозинський, А. Чоловський, М. Горн та інші.

Окремо варто виділити польові матеріали цієї тематики, які зібрані студентами, аспірантами і викладачами Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника від місцевих респондентів під час спеціальних експедицій з виявлення топонімів та мікротопонімів краю.

На Покуття татари йшли переважно Волоським шляхом. Його вони називали Золотим шляхом, бо був для них найбагатшим. Збирались ординці у Буджацькому степу і йшли правим берегом Дністра через молдавську Бессарабію до Снятина, далі — до Коломиї, Тлумача, Тисмениці, Чешибісів (Єзуполя), тобто був паралельним Галицького соляного шляху. Тут він розходився на два напрями. Головний шлях проходив через Бурштин на Рогатин, а далі Львів. Інший вів з Галича на Калуш — Стрий — Дрогобич — Самбір і також закінчувався Львовом.

У 90-х роках XV століття Молдавія потрапила у васальну залежність від Османської імперії і не лише не опиралась ординцям, які проходили через Молдавію, а навпаки, загони молдавських феодалів приєднувались до цих наїзників, щоб і собі пожитися. Причому Покуття вони вважали своєю територією, яку відібрали поляки. Іноді провідниками у них були цигани. Тоді на Прикарпатті було багато лісів, глибшими були ріки, небезпечними болота. Цигани добре знали розташування покутських сіл, що ховались за лісами, гаями, ріками і болотами.

Нападали татари один або два рази на рік — посеред літа, в жнива, як висихали болота, або серед зими, як болота замерзали. До речі, клімат XV-XVI ст. був набагато вологішим від тепе-

рішнього. Тому води і болота були серйозною перепорою для степових людоловів.

Напади татар чергувалися з розбійницькими походами молдаван, які весь час вимагали від Польщі повернути Покуття, віддане їм під заставу Ягайлом за фінансову позичку. Можна припустити, що й похід Мухи був пов'язаний з цією проблемою.

Серед нападів у XV ст. особливо трагічним для нас був 1498 рік. У той час молдавани «людей о сто тисяч в плен поведе, й розпродав татарам і туркам». Восени того ж року з Молдавії знову повторився напад і, за словами хроніки, «огнем и мечем попленища». 1498 рік приніс нову бурю — писав М. Грушевський. — Волоський воєвода Стефан спровадив на Польщу турків, і ті напали на Покуття, не стрівши ніде опору. За ними вдерлися татари. В грудні знову напали 70 тис. турків і страшно спустошили все Підгір'я. На щастя, почалися великі морози і половина турків загинули. 1499 рік теж став роком спустошливих нападів татар.

Починаючи з XVI ст., крім систематичних щорічних нападів невеликих загонів людоловів, походи більших татарських орд були наступні:

1501 р. — татари і волохи напали на Червону Русь і Поділля.

1505, 1509, 1519 рр. — великі татарські загони пройшли через Галицьку, Львівську, Перемишлянську, Белзьську землі, Волинь і Поділля, залишаючи за собою спалені міста і села. Особливо поруйнована була Коломия.

У 1516 роц — татари тричі нападали на Червону Русь і Волинь. Тоді вони забрали у полон 50 тис. людей.

1520 р. — найбільш поруйновано Рогатин. Тоді вони взяли в полон Настю Лісовську.

1521 р. — найбільше поруйнована татарами Коломия.

1524 р. — розпочали напади на Прикарпаття турки. 500 яничарів переправились через Дністер і пограбували Снятин та покутські села.

1531 р. — знову поруйновано Коломию [176, с. 31–41].

1541 р. — Османська імперія загарбала Буковину, що ускладнило лихоліття для наших земель.

1572 р. — татарська орда під проводом хана Хаджі-Гірея пройшла через ціле Прикарпаття, руйнуючи все на своєму шляху і дійшла до Самбора.

1575 р. — татари пограбували Волинь, Поділля, Червону Русь і забрали 55 340 полонених.

1589 р. — майже повністю спалено Коломию. Населення знищено або поневолено турками. Мешканці, які врятувалися, а також

нові поселенці вирішили за краще побудуватись на новому місці, а не над самим Прутом.

1590 р. — спалено ординцями Галич.

1594 р. — татари дощенту спалили багато міст і сіл від Снятина до Стрия. А історія цього лихоліття така. В XVI ст. Османська імперія стала загрозою для Європи. Тоді з благословення папи Климента XVIII на боротьбу об'єдналися майже всі правителі Європи, на чолі з німецьким цісарем Рудольфом II. Проте султан Ахмет III випередив їх і першим завдав удару, розпочавши влітку 1594 року війну з Угорщиною. Через Покуття рушило більш як 30-тисячне добірне військо, котре складалося з яничарів і кримських татар, під командуванням хана Кірім-Гірея. Воно легко зламало прикордонні залоги і швидко просунулось вглиб Галицької землі. Річ Посполита як завжди не була готовою зустріти османських напасників. Поляки поспішно почали збирати війська біля Львова під містом Городком, щоб перекрити просування Кірім-Гірея вглиб Польщі. Три «кресових» ротмістри вирішили дати бій ворогові біля Чешибісів. Тим часом турки і татари другого липня здобули і зруйнували Снятин, Коломию, Гвіздець, Кулачківці, Обертин, Жуків. Третього липня впали Тлумач і Нижнів. Четвертого липня — Тисмениця, п'ятого липня — Чешибіси. Спочатку вони підпалили містечко з усіх боків, а потім оточили замок. Замок був добре укріплений. Лише випадково від тліючої губки вибухнула бочка із порохом. Почало все горіти. Татари скористалися цією пожежею, позлазили з коней і штурмом оволоділи замком. Вони взяли великий полон, розграбували місто і навколишні села, попалили всі документи магістратів, місцеві літописи. В Чешибісах загинули майже всі оборонці замку. Врятувалися лише Якуб Потоцький та два інших ротмістри, які втекли з оточеного містечка до Львова.

З 1590 по 1648 рр. татари лише на Снятин вчинили 29 нападів і спалили його 5 разів.

Ще трагічніші напади татарів і турків на Прикарпаття були у XVII ст. 1605–1611 рр. — татари нападали на Галицьку землю майже кожен рік і вчиняли великі руйнування.

1612 р. — татари знищили Коломийський і Галицький повіти. Це був один із найруйнівніших походів ординців. Особливо потерпіла від людоловів Городенківщина.

1617–1626 рр. — татарські орди тричі нападали на Коломию, але взяти її не змогли.

1620 року — похід турецько-татарських військ на Буковину. Битва під Цецорою. Татарські загони розійшлися по Прикарпаттю. Тоді загинули Завалля і Стецева. Пізніше вони відновились як села.

1621 рік — рік Хотинської битви. Знову татари розсіялись по Прикарпаттю. Тоді вони зруйнували Заболотів, спалили П'ядики, Войнилів, повністю розорили Галич та зрівняли з землею містечко Вікно на Городенківщині, потім воно стане селом. Цього ж року орди Джанібек-Гірея вчинили декілька нападів на Коршів (старе місто). Вони вщент його спалили, а мешканців забрали в ясир. Ті, що заховались у лісі, повернулися в безпечніше місце, де заснували Новий Коршів.

1622 рік — новий похід татарських орд. На Снятинщині на місці сіл залишилися пустки. У Русові вціліли вісім господарств. У Стецеві живими врятувались п'ять душ, які пізніше втекли до Снятина, в Будилові вижило шість душ, стільки ж і в Ростокках. Тоді особливо від татарської навали потерпіла Городенківщина. Після неї на місці Глушкова залишилося лише згарище. В Ясеніві-Пільному вціліло 10 з 300 хат. Знову зруйновано Городенку і Серафінці.

1623 рік — з димом пішли Тишківці та навколишні села. Постраждали Городенка, Поточище, Семаківці, Далешева, Дубки.

1623 рік — вистояв Печеніжинський замок. Проте були знищені містечка Жуків і Хотимир. Відродилися вони вже як села. Цього ж року на переправі через Дністер біля Мартинова польські війська розгромили татар і визволили з ясиру дітей. Це були сироти і їх повсиновлювали галицькі міщани.

1625 рік — під час походу султана Мухамеда IV на Польщу ординські загони, які відокремились від основних сил, зруйнували і спалили Корчаків (Отиню) та передмістя Коломиї, забравши великий полон.

Всього з 1600 по 1647 рр. відбулося турецько-татарських нападів: на Коломийський повіт — 20.

1652 рік — саранчою налетіли буджацькі татари на Михальче і штурмом оволоділи містечком. Частина людей повбивали, а решту забрали в полон. Саме містечко зрівняли з землею.

Відновились активні турецько-татарські напади у сімдесяті роки XVII століття.

1673 рік — з Буковини через Черемош турки прорвались на Кути. Їх розгромив ватаг Білоголовий.

1675 рік — знову спустошливий напад татар. Тоді їх тричі розгромили під Снятином.

1676 рік — рік польсько-турецької війни. Татарські загони спалили Тисменицю, Раковець. 6 вересня несподівано напали на Скит Манявський. Всіх монахів і прочан повбивали. Тоді вистояли Пнівський замок і Станіславська фортеця. Понищено на Городенківщині багато сіл. Особливо було зруйновано село Чернятин.

1678 рік — татари напали на Снятинщину і дійшли до села Рудники, яке спалили.

1679 рік — великий татарський чамбул спустошливим валом прокотився по Покуттю. Горіли міста і села.

1699 рік — Велика татарська орда напала на Покуття.

Припинилися напади кочовиків після завоювання Росією Кримського ханства.

А зараз подивимось, що являли собою ординські воїни, як вони здобували невольників, та що робили з ними. Озброєний татарин був кривою шаблею і луком, у сагайдаку мав повно стріл. У лівій руці тримав невеликий круглий щит. Пізніше у них з'явилися рушниці. Влітку і взимку татарин одягався в короткий козушок, вивернутий наверх вовною. Сидів на доброму коні, а ще прив'язано чотири чи п'ять коней, на яких він пересідав та вантажив награбоване добро. За здобиччю татари йшли інколи великою силою — до 50 тисяч і більше. Збиралися також у ватаги до 50–100 осіб. Такі малі ватаги вдень переховувалися по лісах або ярах. Коли село засинало, вони нападали. Якщо їх було більше, то частина оточувала село, щоб ніхто не втік, а інші, розбігалися по селу, вриваючись на подвір'я, кіллям виважували двері й вломлювались до хати. Всім без розбору мешканцям сирівцями пов'язували руки і виводили на вулицю. Тут їх за шию прив'язували до довгої жердини, яку кріпили до сідла або воза. Хто не давався себе пов'язати, то з ним не церемонилися — вбивали. Дітей садили біля себе на коня і також прив'язували. З хати і комори забирали все, що можна було взяти, із стайні виганяли худобу і коней, ловили домашню птицю. Окремо сортували людей, а окремо худобу, і все це гнали нагайками до Криму. Село підпалювали. Пізніше за згарищами і руїнами можна було здогадатись, що там містилися людські оселі. Гнали ясир дуже швидко, щоб уникнути погоні. Хто не витримував такого темпу — вбивали.

Один з митарів на Перекопі, спостерігаючи за численною масою бранців з України, писав: «Чи залишилися ще люди в цих сторонах або, може, ні, та звідки їх береться така сила-силенна?»

Польський ротмістр Свіржинський, що переслідував Кримську орду, котра взявши ясир, поверталася через Молдавію, згадує: «Вздовж дороги, у бур'янах, то тут, то там, валялись посинілі, почорнілі, трупики немовлят. Ми зібрали їх звище триста і поховали біля спаленого села. Старі жовніри плакали, коли копали ями».

У «Блевкут Магазин» (Франція) у вересні 1922 року опубліковано спогади шевальє д'Арвію, який мандрував у другій половині XVII століття Сходом та Єгиптом. У Смирні він бачив транспорт невольників, яких вислали до Каїру. Він пише: «Більшість цих невольників була з України або з козацької землі. Багато серед них

жінок, молодих дівчат заздру бережуть євнухи, але я мав змогу розмовляти з деякими з них — по-французьки. Вони благали мене викупити їх, бо бажали зберегти віру, в якій народилися. Ця віра грецька. Серце моє розривалося, коли я бачив християн, що їх вели на торговицю, як худобу. Але я не був настільки багатий, щоб виявити милосердя в таких розмірах».

Про напади і грабежі бусурман тоді співали:

*Чому кури не пієте,
Чому люди не чуєте!
Турки село звоювали,
Громадами людей гнали.*

Уже у безпечному для них місці вони між собою ділили полон.

*За рікою вогні горять,
Там татари полон ділять.
Село наше запалили
І багатство розграбили.*

У додатках ми помістили пісню про Коваленка. Прийшла вона із Східної України. За всіма ознаками, це була пісня-хроніка, яка розповідала про якусь конкретну подію, яка потім розійшлася по всій Україні. Наші варіанти трохи відрізняються від Великоукраїнських. Там, у пісні, йдеться про полон та осліплення Коваленка.

*Ведуть Коваленка селом-вулицею
Уз'язали йому руки сирицею.
Його білі руки із'язали,
Його ніженьки та й ізкували,
Його карі очі та й зопсували.*

Полон і каліцтво він вважає Божою карою, бо змусив людей жати у неділю. Обидва варіанти пісні записані на Покутті, зображають Коваленка як зрадника, що навів татар на женців. Мабуть, не така вже й рідкісна була в той час зрада і продаж своїх співвітчизників.

Щодо нападів на Прикарпаття, то окремо варто виділити Городенківщину, Снятинщину та Косівщину, де збереглося немало усних пам'яток про турецько-татарське лихоліття. І не дивно, адже недалеко проходив кордон з Буковиною, яку окупували турки. Вони систематично відправлялись на грабунки до сусідніх Покуття і Гуцульщини, де можна було взяти у ясир жінок для своїх гаремів. Про це розповідають і стародавні пісні. Одну з них ми помістили у додатках «Збирається Іваночок», записану в селі Вербівцях Городенківського району. Уривок цієї пісні про розправу Іваночка з турком і невірною дружиною дуже близький до пісні про Байду, а саме там, де Байда розправляється з султаном і його родиною.

І навпаки, окремі сміливці з цих країв ходили на турецьку сторону, звідки, крім різного добра, привозили додому турецьких дівчат, з якими одружувалися. Про це згадувала нам, студентам, під час екскурсії по музею у 1957 році дружина Марка Черемшини Наталія Семанюк. Виявляється, що прабабка її була такою полонянкою. Її прапрадід привів з Туреччини і одружився з нею. При цьому вона заявляла, що крім української, в її жилах тече й турецька кров. Її рідна сестра була одружена з відомим художником Осипом Сорохтеєм.

Частину полонених татари залишали у себе рабами, інших — продавали туркам, персіянам, сирійцям. Навіть купували наших полонених італійці. Коли невільники старіли і не могли вже працювати, їх віддавали молодим хлопцям, які використовували бранців як мішені для стріл, або викидали в море. Немало невільників турки купували гребцями на галери. Можна було бранців викупляти родичам.

*Що за тебе, сину, дати?
Вісім волів та й від хати!*

— розповідає про такі викупи народна пісня.

Полонені дівчата і молоді жінки ставали наложницями або дружинами татарів і турків. При цьому їх змушували прийняти іслам. Дуже радо татари брали в неволю малих хлопців. Їх продавали або ними сплачували туркам данину. Турки виховували їх у своїй вірі і ці хлопці ставали яничарами. Це було найхоробріше й надвідважніше військо в Османській імперії.

Яку б роботу не виконували у неволі, в якому б краю вони не були, завжди думали про втечу з неволі. Декому вдавалося втекти. Хоча нелегка була така втеча через безлюдні степи, де можна було зустріти одних лише татар. Про таку втечу з неволі трьох братів розповідає дума. Вона є однією з найкращих в українському народному мелосі. До речі, слов'янських народів є 11, а тільки українці й серби мають так багато прекрасних пісень часів боротьби з татарами.

Далі буде

м. Івано-Франківськ